Приказ
004.8:81'33(082)(049.32)
10.46793/LIPAR86.181B

Милица С. Бацић[1]
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Одсек за филологију
Катедра за англистику
ORCID 0000-0001-7316-0839

УЛОГА ГЕНЕРАТИВНЕ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ У ПРИМЕЊЕНОЈ ЛИНГВИСТИЦИ

(Carol A. Chapelle, Gulbahar H. Beckett, Jim Ranalli (eds.), *Exploring AI in Applied Linguistics*, Ames, Iowa: Iowa State University Digital Press, 274 pgs.)

Зборник радова под називом *Exploring AI in Applied Linguistics* објављен је у дигиталном формату крајем јула 2024. године, а настао је као резултат научног скупа *Technology for Second Language Learning (TSLL)* одржаног 2023. године на Државном универзитету у Ајови.[2] Како уредници зборника (C. A. Chapelle, G. H. Beckett, J. Renalli) наводе у уводу, технологије засноване на вештачкој интелигенцији (ВИ) учиниле су препознавање и генерисање природног језика лакшим него икада, што је заузврат отворило нове правце за истраживања и употребу датих технологија у оквиру примењене лингвистике. Тачније, интерактивни четботови попут *ChatGPT* и други алати генеративне ВИ, који су тренирани на великим језичким моделима (*Large Language Models (LLMs)*), увелико се користе у учењу, настави и оцењивању рецепције и продукције језика, те је неопходно истражити потенцијал, функције и импликације такве употребе ВИ. Основна питања на које треба одговорити јесу да ли и како се способности алата генеративне ВИ могу ваљано искористити да се задовоље потребе ученика, наставника и примењених лингвиста.

Зборник је организован на следећи начин. На почетку су дати садржај (*Contents*, v–vi), информације о уредништву (*Editorial Team*, vii), списак аутора прилога (*Contributors*, ix) и признања (*Acknowledgements*, x–xi). Централни одељак је подељен на 15 поглавља груписаних у шест тематских целина: увод (*Introduction*, 1–8), први део (*Part I. AI Use by Students*, 9–58), други део (*Part II. AI in Language Assessment*, 59–150),

1 milica.bacic@filum.kg.ac.rs

2 Доступно на: https://www.iastatedigitalpress.com/plugins/books/154/, приступљено 21. 9. 2024.

трећи део (*Part III. AI Research Issues*, 151–216), четврти део (*Part IV. Teacher Education*, 217–261) и закључак (*Conclusion*, 262–274). На крају сваког поглавља дат је списак коришћене и цитиране литературе (*References*), прилози уз истраживање (*Appendix A/B/C*) и краћа биографија (ко)аутора (*About the Author(s)*).

У првом, уводном поглављу (*Chapter 1. Paths for Exploring AI in Applied Linguistics*, 1–8) уредници зборника истичу потребу за детаљнијим испитивањима могућности примене новонастале генеративне ВИ у настави језика. Уже посматрано, неопходно је истраживати не толико последице генеративне ВИ колико како је ученици и наставници језика користе, како ВИ одговара на одређене језичке задатке и како људска бића остварују интеракцију са њом. У уводу је објашњено и да су прилози у зборнику проширена излагања учесника горепоменутог научног скупа, да је зборник тематски организован према општим областима примењене лингвистике и дат је кратак преглед свих поглавља.

Први део, који чине друго, треће и четврто поглавље, бави се испитивањима употребе генеративне ВИ од стране ученика језика. У другом поглављу (*Chapter 2. Integrating AI Tools into Instructed Second Language Acquisition*, 9–23) дат је историјски преглед развоја алата ВИ за учење језика, нарочито другог или страног језика (L2). Аутори (R. Godwin-Jones, E. O'Neill, J. Ranalli) посебно се осврћу на алате за машинско превођење (*Online Machine Translation (OMT)*), као нпр. *Google Translate*, алате за писање на L2, као што су *Grammarly* и други AWCF алати (*Automated Written Corrective Feedback*), као и различите гласовне асистенте, попут нпр. *Siri* и *Alexa*. И пре него што је настао *ChatGPT*, ученици језика користили су наведене алате, те аутори истичу да је, уместо реактивности и негативног става, потребна проактивност у интеграцији ВИ у наставне планове и учионице. Пре свега, неопходно је охрабривати ученике да користе алате ВИ одговорно и пажљиво како би се даље развијала њихова дигитална и мултимодална писменост. Стога се препоручује уравнотежени и критички приступ у употреби генеративне ВИ у настави L2, а нарочито разумевање ограничења и предрасуда које могу бити у основи ВИ.

У наредна два поглавља фокус је на начинима на које ученици користе генеративну ВИ у процесу писања. У трећем поглављу (*Chapter 3. Ink of Innovation: Exploring ChatGPT and Other AI-Writing Tools in an English as Medium of Instruction Context*, 24–41) испитује се употреба ВИ у настави академског писања где је медијум инструкције енглески језик (*English as a Medium of Instruction (EMI)*). Аутори (J. Baumgart, U. Bohle-Jurok, T. Mandl) се баве начинима на које појединци интегришу дате алате у процес писања, а делом и читања на примеру једног курса из информационих наука. Резултати истраживања показују да ученици користе алате у свим фазама продукције текста и да постоји корелација између појединачних фаза и типова алата, односно да тип алата одређује како и када се користи. Зато се истиче важност критичког раз-

умевања теоријских и практичних примена ВИ и развоја компетенција у вези са њеном употребом (*AI competence*), уз свест о могућим ограничењима. Такође се поставља питање колики адаптивни капацитет имају ученици када је у питању утицај генеративне ВИ у контексту енглеског као медијума инструкције у настави и научној комуникацији уопште.

На то се надовезује дискусија у четвртом поглављу (*Chapter 4. Exploring How English Language Learners Use ChatGPT in Their Email Writing Processes*, 42–58), у којем се испитује како ученици језика користе ВИ и посебно *ChatGPT* у писању формалних и неформалних имејлова. У спроведеној студији случаја утврђено је да ученици упошљавају различите аспекте своје прагматичке компетенције у извршењу писмених задатака. Поређење по пет критеријума (тј. времену које је ученик провео на сваком задатку, броју унетих промптова, концептуалној и граматичкој сличности реченица коначне верзије имејла са производом *ChatGPT* и степену модификације текста) показало је да се ученици готово у потпуности ослањају на производ *ChatGPT*. Зато ауторке (W. Ratna Kusumaningrum, H. J. (C.) Lim, K. Challis, J. Beck) сматрају да је потребно даље истраживати учинак експлицитних инструкција и структурираних задатака у вежбању писања, као и поспешивати критички приступ у употреби генеративне ВИ од стране ученика језика.

Други део, који чине наредних пет поглавља, бави се истраживањима у којима се описују и тестирају способности алата генеративне ВИ у оцењивању рецепције и продукције језика. С обзиром на то да се ради о битном сегменту наставе који захтева доста времена и стручности, наставници језика и примењени лингвисти увелико су заинтересовани за развој алата који помажу у оцењивању одговора на језичким тестовима, прављењу тестова и пружању повратних информација ученицима. У петом поглављу (*Chapter 5. The Utility of Generative Artificial Intelligence in Rating Interpreters' Accuracy: A Case Study of ChatGPT-4*, 59–72) аутори (Y. Jia, V. Aryadoust) испитују како се *ChatGPT* може користити у процени тачности одговора коју дају људски стручни оцењивачи, те и како дати алат оцењује преводе текстова у односу на људе ако примењују исту скалу и критеријуме за оцењивање. Резултати студије случаја показују средње подударање између *ChatGPT* и људских оцењивача, највероватније зато што другачије примењују скалу и критеријуме, те и због уопштених разлика у динамици оцењивања између ВИ и људи. *ChatGPT* се добро показао у процени нивоа језика почетника и напредних ученика, али не толико када су у питању ученици на средњем нивоу. Стога је упитно како би функционисао у контексту реалне учионице, где су ученици различитих нивоа језика. Аутори закључују да се алати генеративне ВИ могу користити као помоћно средство у оцењивању, али су неопходни вишеструко оцењивање и опрезност у интерпретацији повратних информација. Шире посматрано, потребно је применити гранулирани приступ у удруживању људских оцењивача и ВИ како би се побољшали квалитет и ефикасност оцењивања у настави језика.

На сличан начин се испитују способности *ChatGPT* у оцењивању писања есеја на L2 у шестом поглављу (*Chapter 6. ChatGPT for Writing Evaluation: Examining the Accuracy and Reliability of AI-generated Scores Compared to Human Raters*, 73–95). Квантитативно-квалитативна студија је спроведена тако што су *ChatGPT* дата детаљна упутства, односно скала оцењивања и објашњења скале, као и пробни текстови за вежбање и дораду поступка, при чему је анализирано како алат оцењује са промптовима и без њих. Утврђено је да је степен сагласности између *ChatGPT* и људских оцењивача око 50% и да је мала разлика у оцењивању са промптовима и без њих. Квалитативна анализа је показала да *ChatGPT* има проблем у детектовању грешака у вези са садржајем и резимирањем информација у есејима ученика. Аутори (H. Kim, S. Baghestani, S. Yin, Y. Karatay, S. Kurt, J. Beck, L. Karatay) сматрају да треба развити детаљнији протокол за оцењивање како би се побољшале способности *ChatGPT* у односу на људе, као и да су неопходни доследни и прецизни програми за аутоматско оцењивање есеја (*Automated Essay Scoring (AES)*) како би се смањила потенцијална субјективност.

Седмо поглавље (*Chapter 7. Detecting Aberrant Responses in L2 Spoken English Automated Assessment*, 96–117) испитује могућности и ограничења генеративне ВИ у оцењивању усменог L2 језика. Тачније, истраживачи (S. Gao, M. Gales, J. Xu) су се фокусирали на способност ВИ да детектује неразумљиве, бесмислене или другачије неисправне одговоре ученика на тестовима говорења. У студији су поређена два класификатора, један заснован на скупу лингвистичких одлика (као нпр. брзини говорења, интонацији, неразумљивим звуковима, вокабулару) и други заснован на ВИ и трениран на великим језичким моделима. Утврђено је да оба класификатора успешно детектују неисправне одговоре, али да је први донекле бољи, што заузврат побољшава учинковитост и тачност аутоматизованог оцењивања усменог језика. Такође је потврђено да више неисправних одговора дају ученици на нижем нивоу језика и да такви одговори смањују тачност аутоматизованог оцењивања. Детектовање неисправних одговора битан је проблем у оцењивању које је технологијом потпомогнуто, било да се ради о у потпуности аутоматизованом процесу или да су укључени људски оцењивачи.

Употреба генеративне ВИ у састављању тестова тема је осмог поглавља (*Chapter 8. A Comparative Analysis of Multiple-Choice Questions: ChatGPT-Generated Items vs. Human-Developed Items*, 118–136). Ауторке (J. Y. Chun, N. Barley) су спровеле квантитативно-квалитативну, упоредну анализу питања са вишеструким одговорима (*Multiple-Choice Questions (MCQ)*) које су саставили *ChatGPT* и људски оцењивачи. Квалитет питања евалуиран је на основу одређених критеријума (као нпр. јасноће језичког израза, таргетирања кључних информација, уверљивости понуђених одговора), а питања су размотрили и стручњаци у састављању тестова. Анализа је показала да је квалитет питања отприлике исти без обзира на то да ли су их саставили *ChatGPT* или људски оцењивачи, али

да мали број питања које је произвео алат нема грешке и, још битније, да има потешкоће у састављању уверљивих нетачних одговора. Аутори закључују да генеративна ВИ свакако може побољшати ефикасност у састављању тестова, али да је неопходно људско просуђивање када су у питању контекстуална релевантност, прикладност и други истанчанији аспекти питања са вишеструким одговорима.

У деветом, последњем поглављу другог дела (*Chapter 9. EFL School Teacher's AI Assessment Literacy: An Exploratory Study*, 137–150) испитују се писменост наставника језика у употреби ВИ (*AI literacy*) и њен утицај на ефикасност у подучавању, ангажовању студената и, пре свега, оцењивању рецепције и продукције језика. Уже посматрано, писменост у употреби ВИ у оцењивању (*AI assessment literacy*) може се дефинисати као способност наставника да разуме, евалуира и ефикасно користи алате генеративне ВИ у оцењивању језичких вештина ученика, при чему овај појам укључује концептуално, практично и техничко знање. У спроведеној квалитативној студији анализирано је како средњошколски наставници енглеског као L2 у Кини користе *ERNIE Bot* у оцењивању писмених радова. На основу интервјуа и посматрања протокола у коришћењу алата, аутор (H. Xu) је утврдио да постоји реципрочна веза између концептуалног и практичног знања наставника, као у традиционалном оцењивању које није потпомогнуто технологијом, а да је техничко знање алата генеративне ВИ дистинктивни аспект писмености који захтева додатно тренирање и развијање. Пошто је ефикасна интеграција три аспекта неопходна за оптималну употребу ВИ, препоручује се холистички приступ у образовању наставника језика у овом домену, те и да техничко знање треба посматрати као засебну област стручности у оцењивању и уопште настави језика.

Трећи део, који чине три поглавља, бави се питањима употребе генеративне ВИ у примењено-лингвистичким истраживањима, нарочито у вези са њеним лингвистичким способностима. У десетом поглављу (*Chapter 10. Optimizing AI for Assessing L2 Writing Accuracy: An Exploration of Temperatures and Prompts*, 151–174) аутори (Y. Xu, C. Polio, A. Pfau) испитују како оптимизација *ChatGPT*, односно подешавање хиперпараметара који контролишу понашање алгоритма, утиче на поузданост и ефикасност овог алата у идентификацији грешака у писању на L2. У студији су систематично подешавани температура, тј. параметар који контролише насумичност или непредвидивост одговора које *ChatGPT* производи, и тип промпта, који контролише степен дефинисаности грешке, а потом је учинковитост алата упоређивана са људским оцењивачима. Утврђено је да са општим подешавањима хиперпараметара алат слабије идентификује грешке у односу на људске оцењиваче, док са додатним подешавањима нарочито типа промпта степен сагласности варира. Очекивано, на вишој температури и са јасно дефинисаним промптом *ChatGPT* се изједначава са људима у оцењивању тачности писања, с тим што остаје нејасно колико би поуздан и ефикасан био у детекцији ис-

танчанијих разлика међу ученицима на истом нивоу језика. Зато аутори закључују да је неопходно пажљиво размотрити и оптимизовати алате генеративне ВИ тако да се усагласе са специфичним потребама наставе писања на L2, а у оцењивању треба стварати промптове који циљају на препознавање специфичних типова грешака. Шире посматрано, потребан је уравнотежени приступ у употреби генеративне ВИ да се у потпуности искористе њене способности, а истовремено кроз људско посредовање надоместе њена тренутна ограничења.

Тема једанаестог поглавља (*Chapter 11. Artificial Intelligence Shows Human-like Lens Capability in Subjectivity: Evaluating Chinese Pragmatic Capability of GPT-4 via Microsoft Copilot with Direct Prompting*, 175–201) јесу металингвистичка функционалност и прагматичка компетенција генеративне ВИ, које се огледају у способности детекције и репродукције субјективне евалуације стварности. Тачније, истраживачи (D. Su, K. Goslar) су испитивали способност *ChatGPT* да разуме и употреби прикладни 'угао гледања' (*lens*), аспект људске когниције кроз који појединци разумеју свет и који исказују кроз језик. Спровели су квалитативну студију тако што су оцењивали одговоре *ChatGPT* на директне промптове у вези са хипотетичком ситуацијом у културолошком контексту кинеске породице. Промптови су се разликовали у смислу да су захтевали од алата да искаже, разуме или објасни углове гледања на кинеском језику. Тако постављена анализа показала је да *ChatGPT* испољава више него задовољавајућу прагматичку способност у детектовању и репродуковању субјективности, готово налик људском бићу, али да постоје варијације у одређеним прагмалингвистичким и социопрагматичким способностима када су у питању продукција, разумевање и експлицитно знање о угловима гледања у зависности од типа промпта. Аутори зато истичу потенцијал генеративне ВИ у настави језика, као и важност детаљних, пажљиво осмишљених промптова и квалитативне анализе лингвистичких способности ВИ.

У последњем поглављу трећег дела (*Chapter 12. Promoting Learner–Computer Interaction with Extractive Question-Answer Technologies*, 202–216) описује се како се генеративна ВИ може интегрисати у виртуелну средину зарад поспешивања учења језика, у овом случају L2. Учење у виртуелној средини је контекстуализовано и индивидуално, а интеграцијом ВИ може се омогућити интеракција у стварном времену. Аутор (J. Collentine) је осмислио интерактивни систем у видео-игри где ученик може да комуницира са споредним ликовима (*non-player character (NPC)*) и тако вежба рецепцију и продукцију језика у дијалошкој форми. Експлоративна студија показује како се може побољшати аутентичност језичких задатака у виртуелној средини и уопште компјутерски потпомогнутом учењу (*Computer-Assisted Language Learning (CALL)*). Закључује се да је за употребу генеративне ВИ у виртуелној средини потребна интердисциплинарна сарадња програмера, креатора наставних

материјала и наставника језика како би се развили програми који су оријентисани на ученика као корисника.

Четврти део, који чине два поглавља, бави се питањима које развој генеративне ВИ отвара у домену образовања наставника језика, при чему је општеприхваћени став да наставници треба да буду свесни способности и ограничења ВИ и непосредних последица њене примене у настави, као и за процес учења језика. У тринаестом поглављу (*Chapter 13. Exploring Open AI in Language Teacher Professional Development*, 217–242) испитују се искуства наставника језика у вези са употребом ВИ у њиховом професионалном развоју. Јединствени склоп садржинског, педагошког и техничко-технолошког знања општи је оквир професионалног развоја наставника без обзира на област којом се баве. Међутим, наставници језика раде у разнородним околностима и контекст наставе нарочито је релевантан за знање које им је потребно. У овој квалитативној студији ауторке (C. A. Chapelle, S. Baghestani, J. Beck, S. Kurt, W. Ratna Kusumaningrum, H. J. (C.) Lim, S. Yin) су истраживале како наставници енглеског језика из шест земаља (Уједињених Арапских Емирата, Јапана, Турске, Индонезије, Малезије и Кине) користе *ChatGPT* на курсу професионалног развоја. Наставницима је дато да прво погледају инструкције о коришћењу алата у писању и читању, затим систематично забележе своју интеракцију са њим кроз промптове и на крају искажу мишљење о целокупном процесу. Резултати студије могу послужити за евалуацију и ревизију курсева професионалног развоја, а потребно је даље развијати знање наставника језика у вези са употребом генеративне ВИ. Исто тако, саветује се наставницима да разумеју своју одговорност не само у употреби ВИ, већ и моделовању продуктивног понашања у учењу језика у зависности од контекста наставе.

Тема четрнаестог поглавља (*Chapter 14. When iVR Meets AI: Practices and Challenges for Language Educators*, 243–261) јесте развој когнитивних вештина вишег реда и интерактивности уз помоћ дигиталних алата како код наставника тако и код ученика језика. Тачније, испитује се како употреба генеративне ВИ у имерзивној[3] виртуелној стварности (*immersive Virtual Reality (iVR)*) може побољшати вештине кооперације и дигиталне комуникације у настави језика. Ауторка (I. Compagnoni) је спровела пилот студију у којој су наставници језика на курсу професионалног развоја учествовали у одређеној групној активности. То је подразумевало тренирање наставника да сарађују и користе *ChatGPT* у виртуелној стварности како би евалуирали способности ових алата и њихов утицај у настави језика, нарочито у вези са горепоменутим вештинама које је потребно развити код ученика. Студија је показала да је могуће успешно интегрисати генеративну ВИ и имерзивну виртуелну стварност као вид експерименталног учења језика где су појачане инте-

3 Ради појашњења, у контексту виртуалне стварности, значење речи *имерзивно* долази од енглеске речи *immersive* која означава генерирање тродимензионалног приказа који изгледа као да окружује корисника.

рактивност и кооперација међу ученицима, али и да је у образовању наставника подједнако потребно фокусирати се на развој датих вештина.

У закључном, петнаестом поглављу (*Chapter 15. GenAI in Applied Linguistics: Paths Forward*, 262–274) уредници зборника наводе да појединачни прилози представљају различите правце истраживања јединствених способности генеративне ВИ у примењеној лингвистици, али да сви аутори концептуализују генеративну ВИ као сада већ интегрални аспект проучавања, учења и наставе језика. У предоченим студијама технологије засноване на ВИ посредују у људском искуству са језиком на начине који имају битне последице у реалном свету. Притом су се истраживачи фокусирали на два основна циља – тестирање генеративне ВИ и опсервацију њене употребе – у вези са релевантним аспектима језика. У студијама које имају први циљ испитивано је како генеративна ВИ функционише и колико је успешна у језичким задацима које су сами истраживачи постављали. Требало је утврдити способности и погодност ВИ за употребу у одређеним задацима, а како би се даље развијали програми за подршку учењу и настави језика у будућности. У студијама које имају други циљ испитивано је како ученици и наставници језика користе генеративну ВИ, односно посматрано је како остварују интеракцију са ВИ и анализирана су њихова размишљања о успешности интеракције. Требало је описати, објаснити или евалуирати погодност интеракције за испуњење одређене сврхе, као нпр. како ученици користе ВИ у писменим задацима или како наставници примењују своје техничко-технолошко знање о ВИ у оцењивању. Без обзира на уже циљеве, уредници закључују да је потребно наставити испитивања утицаја генеративне ВИ на екологију учења и наставе језика, као и истраживања у оквиру примењене лингвистике. Исто тако, требало би даље развијати стратегије које помажу ученицима (да разумеју како) да уче језик од генеративне ВИ, те и знање и вештине којима наставници могу да побољшају методе наставе језика.

Приказани зборник радова релевантна је литература за лингвисте уопште, а нарочито примењене лингвисте и оне који се баве учењем и наставом L2. Као што је већ поменуто, све учесталија употреба алата генеративне ВИ наметнула је да једна од основних тема (примењено-) лингвистичких истраживања постану потенцијал, ограничења и последице датих технологија. У прилог томе говори и чињеница да основна претрага на Гуглу или у доступним репозиторијумима литературе на енглеском језику производи огроман број радова. Литература на српском језику о генеративној ВИ је оскудна, због чега смо сматрали битним да домаћу научну публику упознамо са садржајем овог зборника. Међутим, током 2025. године одржаће се *Осми међународни конгрес примењене лингвистике данас* у Београду, а тема радионице у оквиру конгреса биће управо ВИ, што може бити назнака промене у фокусу домаћих примењено-лингвистичких истраживања.[4]

4 Доступно на: https://alt8.fil.bg.ac.rs/sr/, приступљено 10. 10. 2024.

Практични аспект зборника који га посебно препоручује читаоцима јесте то што је у појединачним прилозима објашњено и илустровано како се различити алати генеративне ВИ могу користити у учењу и настави енглеског и других језика. На пример, у другом поглављу таксативно су наведене употребе интерактивних четботова, па их ученици могу користити као конверзационе партнере или у организацији идеја за писмене задатке, а наставници у формулацији критеријума за оцењивање, осмишљавању активности на часу, креирању наставних планова и сл. Шире посматрано, на основу дискусија у зборнику може се поставити питање како се способности генеративне ВИ могу искористити у учењу заснованом на језичком задатку, пројекту или жанру (*task-/project-/genre-based language learning*) као веома актуелним и релевантним видовима учења језика у савременој настави. Треба даље истраживати и карактер језика који ВИ производи да би се утврдило у којој мери одражава или одступа од језика људских бића. На крају, слажемо се са уредницима зборника да је неопходан критички приступ заснован на континуираној анализи предности и недостатака у употреби генеративне ВИ, посебно како се кроз учење, наставу и језичка истраживања не би понављале предрасуде и друштвене неправде.

Примљен: 2. октобра 2024.
Прихваћен за штампу октобра 2024.

Приказ
821.111.09-13 Милтон Ц.(049.32)
10.46793/LIPAR86.191M

Невена Р. Миловановић[1]
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
докторанд
ORCID 0009-0003-2274-9127

ИЗНОВА „ПРВО" ЧИТАЊЕ *ИЗГУБЉЕНОГ РАЈА* ЏОНА МИЛТОНА

(Никола Бубања, *Други простори Изгубљеног раја Џона Милтона*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2016, 333 стр.)

Монографија др Николе Бубање, редовног професора на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, настала је пет година након одбране његове докторске дисертације. У њој аутор истражује имагинативни потенцијал простора Милтоновог *Изгубљеног раја* служећи се теоријско-методолошким оквиром који се рашчлањује на палимпсестност, адаптираност и утопичност литерарних простора, потом његову друштвену дефинисаност, развојну динамичност и релациони идентитет. У складу са слојевитошћу и „интелектуалном тежином" Милтоновог текста, аутор анализира „супратекстовност" (оличену у фуснотама, белешкама, коментарима), која чини неодвојиви део модерних издања *Изгубљеног раја.*

Књига броји 341 страницу и подељена је на седам поглавља: *Уводна разматрања* (5–27), *Хаос* (28–45), *Пакао* (46–103), *Космос: имагинативност (не)познатог утопијског алтеритета* (103–133), *Еденски врт* (145–199), *Небо: инверзија Еденског врта* (209–259), *Закључак* (277–321) и *Библиографија* (321–332). Иако се упућеност, ерудиција и пре свега афинитет махинално учитава при приласку обрађеној материји, систематичност, јасност и рашчлањавање сваког сегмента чине наратив пригодним штивом за дубље разумевање библијске теме епа у случају не толико „упућених" читалаца.

У *Уводним разматрањима* аутор расправља о палимпсестизацији текста уопштено, и колико при читању (код аутора стварању) текста доживљај зависи од „трансфера" свих наших ранијих литерарних искустава, било свесних или несвесних. Потом аутор говори о „адаптираној" природи самог текста и са интелектуалном учтивошћу наводи да „Милтонов *Изгубљени рај* се може, можда и пре свега, читати као адаптација библијског *Постања*" (Бубања 2016: 8). Пре него што ће кре-

1 n.milovanovic79@yahoo.com

нути у сецирање самих верси, читаоцу се у *Уводним разматрањима* презентују појмови утопије и дистопије. У оквиру *Уводних разматрања* налазе се потпоглавља: *Палимпсестизација, адаптација, утопија; Савремено схватање простора: релевантност; Савремено схватање простора: друштвени, динамични и релациони простор* и *Аутор и читалац*, где аутор, зналачки предупређује сваку (и читалачку и креативну) пристрасност (било интелектуалну или особену преференцију) код оба субјекта. „Супратекстовност" *Изгубљеног раја* се надовезује на претходно потпоглавље и расправља о потребитости фуснота, анотација, глосара и коментара који су постали неодвојиви конституциони део епа са циљем појашњавања, као и поучавања.

У поглављу *Хаос*, подељеном на потпоглавља *Примордијални Хаос* и *Накнадни Хаос*, пролазимо кроз генезу простора који, најпре неоскрнављен било којим другим постојањем и утицајем, „рађа" Космос и потом добија обличје „Накнадног Хаоса", те стога аутор анатомише његова физичка својства (поднаслов: *Физичке карактеристике „накнадног" Хаоса*), социјално устројство и (поднаслов: *Хаос као „друштвени простор"*), „надлокалитет" и добијање релационог „негативног" идентитета (поднаслов: *Хаос као „односни" релациони простор*). Милтонов Хаос одговара представи коју модеран читалац има о свемиру, упрљан је, зао, са демонско-митолошким бићима, „ратно" узбудљив, са нарушеним имагинативним потенцијалом, баш услед добијања ових палимпсестних својстава. Аутор показује позавидно филозофско, теолошко, митологијско, историјско знање које оставља утисак негирања коначности саопштавања, па се стиче утисак да аутор и те како има још много тога да нам каже, али жели да остане веран циљу испитивања имагинативних потенцијала *Изгубљеног раја*.

Систематично и прецизно аутор нас уводи у просторе *Пакла*, позивајући се на дискрепанције статичности и динамичности, које су управо те које потпомажу његов потенцијал имагинативности. *Екстерну динамичност пакла* аналитички и детаљно читаоцу представља, из угла његове дислоцираности од традиционалних представа: неизвесно путовање кроз Хаос у коме се Милтонов пакао и налази, положај Пакла у односу на Небо, математичку (детаљно анализирану) симболику ових ентитета. Ауторова пасионирана рашчлањавања буде код читаоца не само жељу за сазнавањем услед обиља чињеница, компарација и објашњења, већ дају потпуно нови поглед на Милтонов еп.

У *(Унутрашњем) stasis*-у *Пакла* кроз његову *Иконографију* и *Фонографију* аутор објашњава унутрашњи „алтеритет", кроз спој казненог и апокалиптичног, кроз детаљне компарације са већ традиционалним представама, потанко осликавајући поступке мистификације и контрадикторности којима Милтон долази до појачаног имагинативног потенцијала. Аутор укршта структуру текста, свести и очекивања читалаца и потом песникових намера, уз увек интригантну и детаљну анализу сваког сегмента који изнова остављају утисак „неограниченог" имаги-

нативног потенцијала. Сецирајући алтеритете, са циљем осветљавања њихове динамичности, указује се на узрочно-последичну везу између друштвене активизације и постапокалиптичности. Са осетним одобравањем наратора, читаоцу се указује на одсуство „повредљивог" човека, што епу даје филозофски, ванвременски тон и лишава дело, у супротном, негативних ефеката општих места. Аутор је толико предан идеји тражења веза, аналогија, компарација да нехотице твори утисак да пролазите кроз томове архитектуре, књижевности, психологије, филозофије...

Космос (потпараграфи: *Космос: имагинативност (не)познатог утопијског алтеритета; Милтонов Космос као динамични у-топос; Милтонова намеравана утопијско-космичка имагинативност; Зидине утопијског Космос-града; Социјална динамизација/трансформација зидина: Лимб, Капије града (Унутар зидина Космос-града; Прећутна или „супратекстовна" естетика Космоса; Сфере, „други" светови и „ванземаљци")*) остварује своју динамичност управо кроз непрекидно настајање и мењање, и читалац добија један исцрпан елаборат о литератури о Космосу, као и историјско-географском поимању овог феномена. Оно што је превалентно у делу је да аутор излази из сфере уметничког и литерарног и стално прави логичне споне између фикције и реалности. Потенцијал имагинативности обитава на контрадикторности и инконгруенцији. Штавише, у књизи се спекулише и о стварним Милтоновим намерама, о тенденциозном постизању „зачудности", елементима гротеске, сатире, пародије и религиозној опредељености.

Еденски врт (Археолошка игра; Пред зидинама Раја; Хумане географије унутрашњег Раја (Пасторалност, дивља и питома; „Дивља питомост" еденске пасторалне утопије; Проблем „какотопичног"; Еден као „еротопија", „гастротопија" и „литератопија"; Еденска свежина и почетност)), представљен је читаоцу као носталгична пасторална утопија. При доживљавању овог „алтеритета" можемо се само ослонити на изражену палимпсестност (самим тим и велики број позивања на ауторе који су се већ бавили овом тематиком). Контрастирањем дијалектика у Рају читалац сазнаје о феномену „какотопичности", о постојању ентитета само услед њихове суштинске супротности. Потом, аутор разрађује „еротопичност", „гастростопичност" и „литератопичност" Еденског врта и бави се анализом Милтонове личности, у смислу уплива личних интересовања, здравствених проблема, „скидањем" маске нарцисоидности и како тај моменат делује на самог читаоца и на квалитет епа који, због ових претераних гастрономских детаљисања, закорачује у појединим деловима у пародију. Када је о „литератопичности" реч, аутор сматра да она може лако промаћи, да је негде подразумевана, још увек неразграничена од мита и историје.

Небо: инверзија Еденског врта доводи нас до неспознајног простора у коме се рефлектује и осликава „инверзна реплика Еденског врта". Аутор (педантно, као до тада) анализира Милтонову стратегију писања

и издваја четири основне стратегије: потенцирање изолованости, хијерархијску репрезентацију, амбивалентност репрезентације и обзнану неспознајности. Кроз радикализовање појединих минорних карактеристика Едена, као и маргинализовање релевантнијих дистинктивних карактеристика, тенденциозним „отуђењем" читаоца, манипулисањем речима у тексту, истицањем неспознајности подстиче се, а како аутор истиче негде и „кочи", имагинативни потенцијал. У овом делу наглашава Милтонов жал за немогућношћу да вербално дочара небеску оностраност што поткрепљује стиховима. *Ка „унутрашњем" небу* уводи нас у анализу религиозних и етичких принципа Џона Милтона кроз објашњење да је баш то разлог зашто Сатане нема као протагонисте у Рају. Поред тога, писац овде уочава да Адам и Ева представљају медијаторе, унутрашњу публику, а читалац спољашњу, у Рафаеловом приповедању. Разрађујући симболе неба и упоређујући их са другом литературом, спојем Божје свести и Небеског Раја и његове оживотворености, аутор нам даје прегршт доказа и начина којима је Милтон постигао оностраност и неспознајност простора, са обиљем имагинативног потенцијала.

Када објашњава Естетику војног на Небу и хијерархијско устројство (елаборира редове анђела), поред анализе историјског момента у коме је еп настајао, сазнајемо и о физичким особинама Милтона, његовој љубави према оружју, па се у тексту потцртава паралела између љубави према храни која заузима позавидно место у Еденском врту и милитантне дисциплинованости у Небеској утопији. Аналитичност аутора не прибегава само компарацији, извођењима и аналогијама са другим делима, ауторима, наукама, већ истовремено контрастира елементе и делове унутар самог епа, помажући нам да разумемо елементе у односу на њихов релациони идентитет и дијалектику. Навикнут на стална контрастирања, читалац се потом сусреће са подробном анализом пасторалности, вегетације, еутопичности, гастрономског, еротског и литерарног у односу на Еденски врт.

У *Стварању света – изневерено очекивање имагинативног* аутор се фокусира на имагинативни потенцијал Милтоновог Космоса који се непрестано рађа. Такође, потанко анализира начин саопштавања жудње за спознајом истине о стварању света, наводећи начине на које је Милтон деградирао и ограничио имагинативни потенцијал (Уриелово претварање при изражавању знатижеље, затим неоригинална, лишена свежине, прича о Постању). При стварању света, његовој имагинативности не доприноси контекст космичког путовања и обрнуто. На крају, аутор наглашава да су имагинативни потенцијали знатно разводњени приказом моста, од Космоса до Пакла, док припитомљавање Хаоса од стране Смрти и Греха он назива „травестијом". У овом делу аутор као да „прекорева" Милтона због ограничавајућих имагинативних потенцијала у делу где је вечно интригантно питање о Постанку света можда очекивало и њихов замах.

У Закључку аутор сажима своје дело. Поново нас води кроз анализу алтеритета, палимпсестности, имагинативних потенцијала, кроз главна поглавља. Садржајно једнаки, али у обиму различити, „тело" књиге и закључак као да су намењени различитој читалачкој публици.

Опсежна библиографија, на крају монографије, подељена је на изворе и литературу (Теоријске и филозофске студије, Књижевно-историјске и биографске студије, Књижевно-критичке студије, Приручна и помоћна литература).

Држећи се свог чврсто успостављеног теоријско-методолошког основа, аутор апсолутно остварује свој циљ раслојавања стихова, значења, симбола, позивајући се на богате и разноврсне изворе, разоткривањем учитаних аналогија, кодова, чак и намера, као и психолошке слике Милтона, да би нам открио једну нову, богату димензију и симболичку тежину епа. Језик аутора је академски, критички, понекад и поетичан и архаичан. Уживање аутора у анализи епа толико је очигледно, да на моменте сам језик којим нам се обраћа „живи живот епа". Критички судови су поткрепљени прегрштима доказа. Након прочитане монографије, пожелите да (по ко зна који пут) узмете у руке *Изгубљени рај*, јер након овакве интелектуалне бравуре у анализи, сигурно ћете га читати први пут.

Примљен: 18. јануара 2025.
Прихваћен за штампу фебруара 2025.

Приказ
821.163.41.09-31 Протић А.(049.32)
10.46793/LIPAR86.197K

Данко Камчевски[1]
Универзитет Метрополитан у Београду
ORCID 0009-0001-2497-3144

CHRONICA INQUISITORIS: ТРАДИЦИЈА И СРПСКА ФАНТАСТИКА

(Андреј Протић, *Хронике инквизитора*. 1-2, Београд: Логос, 2024, 531 стр.)

УВОД

Пред нама је једно веома сложено дело Андреја Протића, под називом *Chronica Inquisitoris*, односно, *Хронике инквизитора*. Та сложеност је наглашена и у пратећем тексту уз књигу. Тако се књига ставља у контекст писаца попут Толкина, Поа, Лавкрафта, Херберта, Бароуза, Муркока, Мартина, Зелазнија, Макдоналда. Наведени филозофски узори су углавном руски филозофи, попут Соловјова, Берђајева, Булгакова, Андрејева, као и хеленских мислилаца. По питању духовности, књига је чедо разних идеја покупљених из *Веданте*, *Авесте*, *Торе*, древних мистеријских култова, гностицизма и, наравно, хришћанства.

Издавач и аутор нису морали експлицитно давати овакве назнаке јер су оне прилично очигледне убрзо након што се почне са читањем. Ипак, оне су нам корисне као водиље за овај приказ, те ћемо пратити горњи след у овој анализи.

КЊИЖЕВНИ УЗОРИ

Прво што уочавамо јесу сличности са Толкиновим делима. Књига је опремљена мапом у боји и додацима, баш као *Господар прстенова*. Сличности се настављају када заронимо у саму причу. Очигледан је метод изградње света (енгл. *worldbuilding*). Аутор је осмислио читав континент, Адену, испрецесан рекама, планинским венцима, тврђавама, градовима, језерима. Ипак, док је Толкин за свој свет осмислио вештачке, уметничке језике, *Chronica Inquisitoris* испомаже се махом латинским језиком уз добру меру грчког. То је очигледно већ и у наслову дела, али и у насловима поглавља, затим именима ликова, називима места, ритуала, појмова којима се у делу оперише. Због тога све што се деша-

1 dkamcevski@gmail.com; danko.kamcevski@metropolitan.ac.rs

ва често има призвук нама познате историје, што је вероватно и био циљ. Али то чини да свет није потпуно самодовољан, какав се чинио Толкинов.[2] То нас доводи до другог узора, а то је Лавкрафт. Свет Лавкрафтових дела је чвршће усидрен у нашој стварности, али је стално под опсадом других светова и димензија. У *Хроникама инквизитора*, те инвазије чудовишног потичу из света „иза Вела". *Вео* је граница коју је Створитељ поставио између људског и демонског света. У демонском свету, тачка оријентације је *Црно Сунце*, које је ентропијски принцип који гута и раствара све, укључујући и демоне. Зато су они принуђени да, зарад свог опстанка, жртвују људе чиме стичу енергију којом себе откупљују од уништења гарантованог Црним Сунцем. Главни лик је инквизитор Лонгин, практично стручњак за егзорцизам, монах-ратник у рангу мајора чији се сусрети са демонима лако могу окарактерисати као књижевност страве и ужаса. Неки од демона чак и носе имена мрачних божанстава из Лавкрафтових дела. Без намере да поименце набрајамо све узоре (које притом ни сами вероватно нисмо у стању да препознамо), довољно је рећи да је пред нама један разноврстан свет, који није нужно мрачнији од Толкиновог, али је отвореније бруталан и са више демонологије.

ФИЛОЗОФСКИ УЗОРИ

Иако се међу узорима наводи Берђајев, током читања на уму нам је био један други руски филозоф из такозваног Сребрног доба руске филозофије. Наиме, мајор Лонгин, има задатак да истребљује демоне и спречи њихову намеру да преплаве свет и уподобе га својој домовини иза Вела. У сукобу са злом, Лонгин је немилосрдан, не штедећи демоне, а ни људе који су имали несрећу да их демони запоседну, а који су познати као „посуде". Једном таквом сценом управо и почиње роман. Све нас то подсећа на Ивана Иљина и његову књигу *О супротстављању злу силом*, где је управо реч о томе да је понекад сила једини језик који бесомучно зло разуме. Та тема провлачи се кроз читаву радњу, све до задњег поглавља које не велича насиље као одговор, али га ипак приказује као једину могућу и логичну реакцију. У том смислу, Берђајева се присећамо као критичара ове Иљинове књиге. Према Берђајеву, нема ничег неприродног у чињеници борбе против зла, али је теоретско утемељивање те борбе опасно јер у наше размишљање уводи логику пакла. Поменута логика је евидентна када осећање мржње према злу, колико год било оправдано, доведе до мрачних маштања попут смишљања казни и метода мучења којим ћемо се светити том истом злу. Зло ће можда бити искорењено, али ћемо и ми сами бити затровани. У сваком случају, овај роман је својом филозофском поткованошћу веома захвалан за размишљања на ову и многе друге теме.

2 Иако је и Толкин писао да је *Средња земља* смештена у имагинарној прошлости *нашег* света.